

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه شاهرخ

مدیریت تحصیلات تکمیلی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد در رشته زبان و ادبیات فارسی

عنوان:

بررسی اشارات، تعبیرات و اصطلاحات عرفانی آثار امیر حسن سجزی دهلوی

استاد راهنما:

دکتر محمد میر

استاد مشاور:

دکتر حیدرعلی دهمرده

نگارش:

مرتضی سلیمانی آیسک

مهرماه ۱۳۹۲

تقدیم به: دستان پر مهر

پدر مهربانم

که همواره امیدبخش راه زندگی ام بوده و هست

تقدیم به مادر عزیزم

تقدیم به چشمان نگران او، تقدیم به مهربانی و محبتش، تقدیم به دلداریهایش در روزهای سخت زندگی ام. باشد که پانگه‌سوی قطره‌ای از دریای محبت بی‌کرانش

باشم.

تقدیم به همسر وفادار و صبورم

تقدیم به خواهرانم

آنان که همواره دهر شرایطی مرا مورد لطف بی‌نهایتی خود قرار دادند.

شکر و قدردانی

پاس بی نهایت خدای را که دریای بی تنهای بخشش است و فضل، برکاتش گشوده و سایه لطف بر بندگان گسترده و بانسنت خود، مراد زینت ایمان آراسته و درخیمه لطف منزل داده است. چگونه شکر اورا گویم که منت را بر من تمام کرده و از سر رحمت خود، مراد زمره و چونندگان علم و دانش قرار داده است. چگونه شکر اورا گویم که آلاء و نعمت های او در اطرافم آن چنان انباشته است که مجالش نه شکر که شکرش نیست. من چگونه نوای لک الحمد سردهم که این نوای ارادت، خود از بی شمار نعمت های او ست و محتاج لک الحمدی دیگر.

در این رهگذر، به رسم ادب خود را ملزم می دانم که مراتب شکر و سپاس خالصانه خود را از استاد اهنمای عزیز و مهربانم جناب آقای دکتر محمد میر که در طول این مسیر، زحمات بی شائبه ای متحمل گشته و مابرداری مرا راهنمایی فرمودند ابراز دارم.

همچنین با تواضع تمام و از صمیم قلب، شکر و سپاس خالصانه خود را از استاد اهنمای کرامت دارم جناب آقای دکتر حمید علی دهمرده عرضه دارم.

از دوستان عزیزم آقایان یوسف شمس الدینی لری، رحمان ابراهیم زاده آبدشتی، حسین خسروی، مهدی جوانبخت، احمد کمالی زاده، امیر بارلو، علیرضا کمان باز، عباس بصیر احمد و سایر بهکلاسی ها و دوستان عزیزم به خاطر لطف و بهکاری های ارزنده شان کمال شکر و قدردانی را دارم.

از اساتید کرامت دارم، جناب آقای دکتر احمد سنجلی، جناب آقای دکتر محمد مجتبی و نیز صمیمانه ترین سپاس، از مدیر محترم گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه زابل جناب آقای دکتر علیرضا محمودی که دلسوزی ها و دستگیری های این عزیزانیه قوت قلب تحفیر بود.

در پایان زیباترین سپاس ها را به پدر بزرگوارم و مادر عزیزتر از جانم تقدیم می دارم. از مهدلی، مهربانی و صبوری همسر وفادارم بی نهایت سپاسگزارم. همچنین از خواهران و برادران عزیزم که همواره در فراز و نشیب این مسیر یار و پشتیبانم بودند شکر می نمایم.

مرتضی سلیمانی آیسک

چکیده:

امیر حسن سجزی دهلوی از جمله برجسته ترین شاعران قرون هفت و هشت هجری است. از جمله مواردی که وی در آثار خود بدان توجه داشته، بیان مسائل مربوط به عرفان و تصوف است. او در دیوان اشعار و دیگر آثار خود، با بهره گیری کامل از علوم و معارف زمان و مشرب عرفان و اشارات، تعبیرات و اصطلاحات گوناگون، کوشیده است تا به تبیین و تعلیم مبانی عرفانی بپردازد. در این پژوهش که با هدف شناساندن توانمندی شاعر در بکارگیری اصول شاعری، اشارات دینی-قرآنی و تعبیرات عرفانی و سایر جنبه های عرفانی آثار امیر حسن دهلوی صورت می گیرد، تلاش می گردد تا به شیوه توصیفی و تحلیلی کلیه اشارات، تعبیرات و اصطلاحات عرفانی آثار امیر حسن دهلوی که تحت تاثیر مستقیم فرقه چشتیه بوده، استخراج، تنظیم و شرح داده شود. بررسی در آثار امیر حسن دهلوی بیانگر آن است که وی در آثار خود به مبانی اسلامی عرفان و تصوف از دیدگاه فرقه چشتیه توجه خاصی نشان داده و اشارات، تعبیرات و اصطلاحات فراوانی را بدین منظور به کار برده است.

کلمات کلیدی: عرفان و تصوف، آثار امیر حسن سجزی دهلوی، اشارات، اصطلاحات عرفانی، چشتیه.

صفحه	عنوان
۱	فصل اول :
۱	مقدمه و کلیات
۲	۱-۲- بیان مسأله
۵	۱-۳- سؤال های تحقیق
۵	۱-۴- فرضیه ها
۵	۱-۵- اهداف تحقیق
۵	۱-۶- اهمیت و ضرورت تحقیق
۶	۱-۷- روش و ابزار
۶	۱-۸- روش انجام
۶	۱-۹- پیشینه تحقیق
۹	فصل دوم:
۹	تعاریف
۱۰	۲-۱- تعریف اشاره
۱۰	۲-۲- تعریف تعبیر
۱۱	۲-۳- تعریف اصطلاح
۱۱	۲-۴- تعریف عرفان و تصوف
۱۴	فصل سوم:
۱۴	عرفان اسلامی و هندی، سرچشمه ها و ریشه های فرقه چشتی،
۱۵	۳-۱- پیدایش عرفان و تفکر پس از اسلام
۱۵	۳-۲- سهم عرفا و بزرگان دین در ترویج اسلام
۱۶	۳-۳- عرفان و تصوف اسلامی در هند
۱۷	۳-۴- معرفی طریقت چشتیه و انواع آن (انشعاب در سلسله چشت)
۱۷	۳-۵- بنیان گذار چشتیه

۱۹	۳-۶-طریقه چشتیه پیش از نفوذ در هند
۱۹	۳-۷-وجه تسمیه چشتیه
۲۰	۳-۸-شجره طریقت خاندان چشت
۲۰	۳-۹-مرام ها و آداب چشتیه
۲۱	۳-۱۰-اساس اندیشه های چشتیه
۲۴	فصل چهارم:
۲۴	شناخت نامه امیر حسن سجزی دهلوی ونظام الدین اولیاء
۲۵	۴-۱-زندگی امیر حسن، لقب و تخلص
۲۶	۴-۲-سال تولد شاعر
۲۶	۴-۳-وفات
۲۷	۴-۴-عصر (یا دوران) زندگی امیر حسن دهلوی
۲۸	۴-۵-دوران گرایش امیر حسن دهلوی به تصوف
۲۸	۴-۶-حکایت گرایش او به تصوف
۲۹	۴-۷-آشنایی با شیخ نظام الدین اولیاء مراد امیر حسن
۳۱	۴-۸-مسائل مورد توجه خواجه نظام الدین
۳۲	۴-۹-خلفا و شاگردان نظام الدین
۳۳	۴-۱۰-خوانقاه های چشتیه
۳۳	۴-۱۱-علل زوال و انحطاط سلسله چشتیه
۳۴	۴-۱۲-رد پای مقامات و مرام های چشتیه در آثار امیر حسن سجزی دهلوی
۳۶	۴-۱۳-بررسی آثار منظوم و منثور حسن سجزی دهلوی
۳۶	۴-۱۳-۱-دیوان و برخی قالب های شعری آن
۳۶	۴-۱۳-۱-۱-غزل
۳۷	۴-۱۳-۱-۲-مثنوی عشق نامه
۳۹	۴-۱۳-۲-معرفی اثر منثور امیر حسن سجزی دهلوی
۳۹	معرفی اثر عرفانی فواید الفواد

۴۲	فصل پنجم:
۴۲	بررسی اشارات، تعبیرات و اصطلاحات عرفانی آثار امیر حسن سجزی دهلوی
۴۳	۱-۵- اشارات
۴۳	۱-۱-۵- اشارات به آیات قرآن
۵۰	۲-۱-۵- اشارات احادیث
۵۲	۳-۱-۵- اشارات مربوط به داستان پیامبران
۵۶	۴-۱-۵- اشارات به کلمات مفرد قرآنی و مذهبی
۷۳	۵-۱-۵- اشارات عرفانی به غیر اشخاص (مکان ها، اشیاء، موجودات افسانه ای و ...)
۷۷	۶-۱-۵- اشارات به اشخاص (رجال صوفی و عرفانی، اولیای طاغوت و ...)
۸۹	۲-۵- اصطلاحات عرفانی
۱۷۴	۳-۵- نتیجه گیری
۱۸۰	فهرست ضمائم
۱۸۱	فهرست آیات
۱۸۵	فهرست احادیث
۱۸۶	اعلام اشخاص
۱۸۸	اعلام غیر اشخاص
۱۸۹	پرکاربردترین اصطلاحات عرفانی
۱۹۰	پرکاربردترین اشارات عرفانی
۱۹۱	اشارات مربوط به داستان پیامبران
۱۹۲	فهرست الفبایی اصطلاحات عرفانی
۲۰۵	فهرست منابع

فصل اول:

مقدمه و کلیات

۱-۱- مقدمه

این نامه را به نام خدا باز می‌کنم سر نامه سخن ز سر آغاز می‌کنم

(سجزی دهلوی، ۱۳۸۳: ۱).

حمد و سپاس ایزد منان را که به نور هدایت خود مرا به راه علم رهنمون کرد و از حیرت و رکود رها کند.

پرداختن به ادبیات غنی سرزمین ایران و شناساندن شاعران عارف به عنوان یک رسالت ملی و ضرورت فرهنگی مطرح است، به اقتضای این وظیفه در پایان نامه حاضر سعی شده است که جنبه‌های عرفانی آثار یکی از ادیبان دیر آشنای سیستانی-هندی شناسانده شود. موضوع پایان نامه حاضر، بررسی اشارات، تعبیرات و اصطلاحات عرفانی آثار امیر حسن سجزی دهلوی است که جهت شناسایی بهتر و تسهیل معانی ابیات و مفاهیم عرفانی این شاعر اهل عرفان انجام خواهد گردید.

پژوهش حاضر دارای پنج فصل می‌باشد که فصل اول آن را مقدمه و کلیات تشکیل می‌دهد. فصل دوم آن تعاریف لغوی و اصطلاحی اشارات، تعبیرات و اصطلاحات، و تعاریف مربوط به عرفان را دربر می‌گیرد. فصل سوم عرفان اسلامی و هندی، سرچشمه‌ها و ریشه‌های فرقه چشتیه است. هدف از نگارش این فصل بیان نکاتی همچون: سهم عرفا و بزرگان دین در ترویج اسلام، عرفان و تصوف اسلامی در هند، معرفی طریقت چشتیه و انواع آن، بنیان گذار چشتیه، وجه تسمیه چشتیه، شجره طریقت خاندان چشت، مرام‌ها و آداب چشتیه و ... می‌باشد. فصل چهارم شناخت نامه امیر حسن سجزی دهلوی و نظام الدین اولیاء است که شامل شرح حال و زندگی، وفات و سایر موارد می‌گردد. فصل پنجم که مهمترین فصل پژوهش بوده، به بررسی اشارات، تعبیرات و اصطلاحات

عرفانی آثار امیر حسن سجزی دهلوی پرداخته شده است. اشارات، تعبیرات و اصطلاحات عرفانی شرح داده شده در این فصل، از آثار امیر حسن دهلوی استخراج گردیده است. آثاری که از امیر حسن دهلوی باقی مانده و به طبع رسیده اند، شامل: ۱- دیوان اشعار، حاوی قصیده، غزل، رباعی، ترکیب بند، ترجیع بند و مثنوی می باشد که یکی از آثار مشهور امیر حسن نیز مثنوی به نام عشق نامه نام دارد در ششصد و شش بیت که در پیوست دیوان چاپ شده است. ۲- فوایدالغواد اثر عرفانی و منشور شاعر. از جمله مستنداتی که آثار امیر حسن را بدین صورت (یعنی شامل دیوان و عشق نامه و فواید الغواد) معرفی کرده اند می توان به کتاب هایی همچون: فواید الغواد به تصحیح توفیق سبحانی، دیوان اشعار به تصحیح قلیچ خانی، کتاب طریقه چشتیه در هند و پاکستان نگارش غلامعلی آریا، و تاریخ ادبیات اثر ذبیح الله صفا اشاره نمود. و همچنین می توان به مقالاتی که در خلاصه مقالات همایش بین المللی بزرگداشت امیر حسن علاء سجزی دهلوی، اول تا سوم اسفند ماه، سال ۱۳۸۶ در دانشگاه سیستان و بلوچستان، برگزار گردیده اشاره نمود که مقالاتی از: ریحانه افسر در مقاله ای تحت عنوان "سعدی هند، امیر حسن علاء سجزی دهلوی و آثار او"؛ فلیحه زهرا کاظمی در مقاله ای تحت عنوان "احوال و آثار امیر حسن سجزی"؛ و فائزه زهرا میرزا در مقاله ای تحت عنوان "همسانی امیر حسن و خسرو دهلوی"، آثار امیر حسن را به صورت مذکور معرفی کرده و نگارنده نیز بر اساس مستندات فوق به بررسی آثار امیر حسن دهلوی اقدام نموده است.

۲-۱- بیان مسأله

شاعران خلاق برای بیان عواطف و احساسات خویش از واژه‌ها، تعبیرات و اصطلاحات خاصی استفاده می کنند. بدین معنی که هرچه وسعت اطلاعات شاعر یا نویسنده بیشتر باشد، میزان بهره‌گیری او از زبان بیشتر است. به همین سبب برای پی بردن به عمق مقصود شاعر و نویسنده، آگاهی از اشارات، تعبیرات و اصطلاحات مورد استفاده او ضروری است. اشاره (Allusion) در لغت به معنی نمودن به دست و چشم و یا ابرو و جز آن است و در اصطلاح ادیبان، عبارت از این است

که گوینده یا نویسنده در الفاظ اندک، معانی بسیار ایراد کند و کلام او حاکی از کنایه و رمز باشد و با وجود اختصار، برای شنونده چیزهایی را بیان نماید و شرط در آن ایما و اختصار و ترک تفسیر است (حلبی، ۱۳۸۱: ۵۰). از تعبیر نیز معانی مختلفی همچون: تفسیر کردن سخن، معنی را به گونه‌ی الفاظ در آوردن، تفسیر و تأویل و بیان و توصیف و گزارش ایراد کرده‌اند (دهخدا، ۱۳۷۳: ۵۲۶). اصطلاح را نیز به معنی: نهادن با یکدیگر، متداول کردن لفظی بر معنی خاص و اتفاق کردن جمعی بر استعمال کردن لفظی در معنی معینی گفته‌اند. اهل هر علم الفاظ عمومی تکلمی را در معانی اصطلاحی خودشان استعمال می‌کنند. منظور از اصطلاح، یک یا چند کلمه مرکب است که واحد مستقلی از نظر معنی درست کند و به چیزی یا اندیشه‌ای ارجاع داده شود (میر صادقی، ۱۳۷۷: ۲۲). امیر نجم‌الدین حسن بن علاء سجزی، معروف به خواجه حسن و امیر حسن دهلوی متولد ۶۴۹ و درگذشته ۷۳۷ هجری قمری، از عارفان و شاعران بزرگ پارسی گوی قرن هفتم و هشتم هجری قمری در هندوستان است (هرومل، ۱۳۴۵: ۳۵). تخلص او در اشعار «حسن» بوده که در غالب غزل‌ها، قصاید و مثنوی‌های او تکرار شده است (سجزی دهلوی، ۲۰۰۳: ۲۶). امیر حسن دهلوی، نویسنده سیستانی الاصل ساکن هند، در سال ۷۰۶ هجری قمری با نظام‌الدین اولیاء (۷۲۵-۶۳۷ هجری)، که جزء اخلاف سلسله چشتیه محسوب می‌شود، دست بیعت داد و در محضر او توبه کرد و به واسطه ارادتی که به او داشت، سخنان او را در مجموعه‌ای به نام «فوائد الفؤاد» به زبانی شیوا و ساده و روان گردآورد. (سجزی دهلوی، ۱۳۸۶: ۱۸). آثار دیگر امیر حسن دهلوی عبارتند از: دیوان وی متجاوز که از نه هزار بیت شامل قصاید، غزل‌ها، ترجیعات، ترکیبات، رباعیات و مثنوی (صفا، ۱۳۶۳، ج ۳: ۸۲۵). منظومه‌ای در قالب مثنوی به بحر هزج مسدس مقصور، متضمن ۶۰۶ بیت که شاعر آن‌را عشق‌نامه نامیده است (سجزی، ۱۳۸۵: ک مقدمه) و خانم نرگس جهان استاد بخش فارسی دانشگاه دهلی، در سال ۱۳۸۲ آن‌را در پیوست دیوان چاپ نموده است. دولت‌شاه سمرقندی درباره‌ی او می‌نویسد: شیرین کلام است و سخن پر حال و سهل و ممتنع دارد،

اگرچه پر صنعت نیست، اما به غایت به دل نزدیک و روان است. اهل طریقت بوده و او نیز بر سبیل امیر خسرو، مال و اسباب دنیوی و استعداد خود را در قدم پیر طریقت جهت امر آخروی صرف و ایثار نمود و در روش فقر، مردانه سلوک کرد (سمرقندی، ۱۳۸۲: ۲۴۷).

۳-۱- سؤال های تحقیق

- ۱- اشارات، تعبیرات و اصطلاحات عرفانی به کار رفته در آثار منظوم و منثور امیرحسین سجزی دهلوی به چه میزان است؟
- ۲- آیا اصطلاحات عرفانی بکار رفته در آثار منظوم و منثور امیرحسین سجزی دهلوی تحت تاثیر افکار و بینش فرقه عرفانی خاصی بیان شده است؟

۴-۱- فرضیه ها

- ۱- اشارات، تعبیرات و اصطلاحات عرفانی به کار رفته در آثار منظوم و منثور امیرحسین سجزی دهلوی با توجه به توانمندی شاعر، بسیار زیاد و در خور توجه می باشد.
- ۲- اصطلاحات عرفانی بکار رفته در آثار منظوم و منثور امیرحسین سجزی دهلوی تحت تاثیر افکار و بینش فرقه عرفانی خاصی بیان شده است.

۵-۱- اهداف تحقیق

- ۱- استخراج و گردآوری اشارات، تعبیرات و اصطلاحات عرفانی و ادبی بکار رفته در دیوان امیرحسین سجزی دهلوی.
- ۲- شرح و توضیح تعبیرات و اصطلاحات عرفانی و ادبی بکار رفته در آثار نظم و نثر امیرحسین سجزی دهلوی.

۶-۱- اهمیت و ضرورت تحقیق

از آن جایی که امیر حسن سجزی دهلوی از شاعران بزرگ پارسی‌گوی هندوستان - سعدی هند - در خلق آثار نثر و نظم بسیار توانمند بود و مهمترین اثر منشور عرفانی کتاب فوائدالغزاد وی به منظور شرح و بیان اقوال و مجالس مراد او - امیر نظام الدین اولیاء - فراهم آمده است و نیز دیوان اشعار وی - قصاید و مخصوصاً غزلیات - حاوی مضامین دقیق، اشارات، تعبیرات و اصطلاحات عرفانی می‌باشد، بنابراین استفاده از این کتاب و نیز سایر آثارش، جز با شناخت و بررسی اشارات، تعبیرات و اصطلاحات عرفانی بکار رفته در آن‌ها مقدور نخواهد بود، لذا تحقیق حاضر درصدد است تا با انجام این کار، فهم آثار وی را بر مخاطبان آن آسان کند.

۷-۱- روش و ابزار

روش گردآوری اطلاعات در این تحقیق، اسنادی و کتابخانه‌ای می‌باشد و ابزار گردآوری آن فیش است.

۸-۱- روش انجام

در این پژوهش که به شیوه توضیحی و تحلیلی انجام می‌گیرد، ابتدا به بررسی و استخراج اشارات، تعبیرات و اصطلاحات آثار امیر حسن سجزی دهلوی پرداخته می‌شود و سپس نسبت به دسته بندی هر کدام از آنها اقدام می‌گردد و در انتها موارد یافت شده به صورت اعداد و ارقام ارائه می‌گردد.

۹-۱- پیشینه تحقیق

پس از بررسی‌های انجام شده، می‌توان گفت که، در حوزه بررسی اشارات، تعبیرات و اصطلاحات عرفانی آثار امیر حسن سجزی دهلوی، تاکنون هیچ گونه پژوهش مستقلی انجام نشده است.

-دبیران (۱۳۸۶) در مقاله ای تحت عنوان "مضامین عرفانی در اشعار امیر حسن علاء سجزی دهلوی" به تصاویر عرفانی و دینی اشعار امیر حسن دهلوی پرداخته است. نتیجه این تحقیق نشان می دهد که یکی از درون مایه های اصلی شعر امیر حسن دهلوی، معانی و مضامین عرفانی می باشد که با اعتقادات و باورهای عمیق مذهبی وی عجین شده و قصاید غراً و غزل هایی شیوا، در عباراتی سهل و ممتنع پدید آورده است. امیر حسن با الهام از پدیده های هستی، گستره تخیلات خود را وسعت می بخشد.

- اشتیاق احمد (۱۳۸۶) در مقاله ای تحت عنوان "امیران، شاگردان نظام الدین اولیاء" به بررسی آثار امیر حسن دهلوی و امیر خسرو دهلوی - شاگردان نظام الدین اولیاء - با عناوین فوائد الفواد و افضل الفوائد پرداخته است. نتیجه این تحقیق نشان می دهد که هر دو اثر نامبرده - یعنی فوائد الفواد و افضل الفواد - در ملفوظات شیخ نظام الدین اولیاء می باشند و آن مجموعه ای است از اقوال شیخ و در آن احوال مریدان خاص را که اغلب اوقات با شیخ مصاحبت می داشتند، ذکر شده است.

- واثق عباسی (۱۳۹۰) مقاله ای را تحت عنوان "مقایسه سعدی شیراز و سعدی هند" ارائه نموده که نگارنده آن تنها به موارد مشابهت اشعار امیر حسن دهلوی با سعدی شیرازی پرداخته است.

-قلیچ خانی (۱۳۷۷) مقاله ای را تحت عنوان "نگاهی به آثار حسن دهلوی و تاثیر سعدی هندوستان بر حافظ" به نگارش در آورده که نگارنده آن تنها به ذکر اشعاری از امیر حسن دهلوی بسنده کرده است.

- افسر (۱۳۸۶) مقاله ای را تحت عنوان "سعدی هند، امیر حسن علاء سجزی دهلوی" ارائه نموده و در آن به صورت توصیفی به شرح آثار و احوال امیر حسن دهلوی پرداخته است.

- دکتر چاند بی بی (۱۳۸۶) در مقاله ای تحت عنوان "امیر حسن علاء سجزی دهلوی(سعدی هندوستان)" به شرح احوال و آثار و طرز اشعار امیر حسن دهلوی پرداخته است.
- رنجبر کیخا (۱۳۸۶) در مقاله ای تحت عنوان "سبک شعری و آثار امیر حسن سجزی" به سبک اشعار و آثار امیر حسن دهلوی پرداخته است.
- تسنیمی (۱۳۸۶) در مقاله ای تحت عنوان "تفکرات چشتیه در فواید الفواد" به بررسی ملفوظات نظام الدین اولیاء در کتاب فوائد الفوادِ امیر حسن سجزی دهلوی پرداخته است.

فصل دوم:

تعاريف

۱-۲- تعریف اشاره

در فرهنگ‌ها، تعاریف مختلفی از اشاره می‌توان مشاهده نمود. که از میان آنها می‌توان به تعاریفی از این قبیل نظر داشت: اشاره در لغت به معنی نمودن به دست و چشم و یا ابرو و جز آن است و در اصطلاح ادیبان، عبارت از این است که گوینده یا نویسنده در الفاظ اندک، معانی بسیار ایراد کند و کلام او حاکی از کنایه و رمز باشد و با وجود اختصار، برای شنونده چیزهایی را بیان نماید و شرط در آن ایما و اختصار و ترک تفسیر است (حلبی، ۱۳۸۱: ۵۰). اشارت: ۱- چیزی را با دست و انگشت نشان دادن. ۲- با حرکت چشم و ابرو چیزی را به کسی القا کردن به طوری که دیگران نفهمند (رضوی بهابادی، ۱۳۸۲: ۹۰).

اما در حقیقت تلمیح و اشاره به یک مفهوم است، به همین علت به تعاریفی از تلمیح نیز می‌پردازیم تا مرزی بین این دو ایجاد نگردد: تلمیح به تقدیم لام بر میم، در لغت به معنی دیدن و نظر کردن و آشکار ساختن و اشاره کردن است و در اصطلاح علم بدیع، اشاره به قصه یا شعر یا مثل سائر است به شرطی که آن اشاره -چنان که از معنای اشاره بر می‌آید- تمام داستان یا شعر یا مثل سائر را در بر نگیرد (شمیسا، ۱۳۶۶: ۱۲). به عبارت دیگر، تلمیح در اصطلاح بدیع از جمله آرایه‌های درونی است که به موجب آن در خلال سخن به آیه‌ای شریف و حدیثی معروف یا داستان و واقعه یا مثل و شعری مشهور، چنان اشاره شود که کلام با الفاظی اندک به معانی بسیار دلالت کند (داد، ۱۳۸۷: ۱۶۳).

۲-۲- تعریف تعبیر

از تعبیر نیز معانی مختلفی همچون: تفسیر کردن سخن، معنی را به گونه الفاظ در آوردن، تفسیر و تأویل و بیان و توصیف و گزارش ایراد کرده‌اند (دهخدا، ۱۳۷۳: لغت نامه ذیل لفظ تعبیر).

۳-۲- تعریف اصطلاح

اصطلاح را نیز به معنی: نهادن با یکدیگر، متداول کردن لفظی بر معنی خاص و اتفاق کردن جمعی بر استعمال کردن لفظی در معنی معینی گفته‌اند. اهل هر علم الفاظ عمومی تکلمی را در معانی اصطلاحی خودشان استعمال می‌کنند. منظور از اصطلاح، یک یا چند کلمه مرکب است که واحد مستقلی از نظر معنی درست کند و به چیزی یا اندیشه‌ای ارجاع داده شود (میر صادقی، ۱۳۷۷: ۲۲). لغت یا عبارتی که جمعی خاص به اتفاق آن را در معنایی خاص به کار برند (رضوی بهابادی، ۱۳۸۲: ۹۴).

۴-۲- تعریف عرفان و تصوف

عرفان یا معرفت به معنی شناخت است و در اصطلاح، معرفت قلبی است که از طریق کشف و شهود حاصل می‌شود. کسی را که واجد مقام عرفان است، عارف می‌گویند و دانشی را که مبتنی بر عرفان است، معرفت می‌خوانند (انصاری، ۱۳۸۲: ۱۳).

از میان عرفان های مختلفی که از قدیم و جدید در دنیا وجود داشته و دارند، عرفان اسلامی به لفظ صوفی و تصوّف اختصاص یافته است؛ یعنی عرفان اسلامی را تصوف و شخص عارف را، صوفی می‌گویند (امینی نژاد، ۱۳۸۷: ۲۳).

از برای تسمیة صوفی به این نام وجوهی چند ذکر کرده اند. برخی عقیده دارند صوفی کسی است که صفای دل داشته باشد و نتیجه اینکه «تصوّف» را مشتق از «صفا» می‌دانند. عده ای این کلمه را از «صفّه» مشتق دانسته و صوفیان را در اعمال با «اصحاب صفّه» مرتبط می‌دانند (اصحاب صفّه گروهی از

فقرای مسلمانان بودند که به امر رسول اکرم(ص) در صفه مسجدالنبی سکونت داشتند) گروهی گفته اند که این کلمه مشتق از «صف» است و صوفیان کسانی هستند که در پیشگاه خدا در صف اول باشند. جمعی برآنند که صوفی منسوب به «صوفانه» است و آن گیاه نازک و کوتاهی است که فقرای بیابانگرد آن را می خورده اند. عده ای بر این عقیده اند که صوفی معرب «سوفی» یونانی است و تئوسوفیا (= خدا دوستی یا خداشناسی) با تصوّف به نحوی پیوند دارد. جنید گفت: صوفی مشتق از صوف است. کلمه صوفی را مشتق از «صفو» (برگزیدن) دانسته اند و جمعی نیز صوفی را به صوفه (عوث بن مُرّ) نسبت داده اند که خود و فرزندان(بنی صوفه) در دوره جاهلیت خدمتگزار کعبه بودند(انصاری، ۱۳۸۲: ۱۴).

یک مکتب عرفانی، فقط به علم تکیه نمی کند بلکه تلاش و کوشش و حدّ جهد مستمر اصل عمل را شکل می دهد زیرا علم خود نتیجه و محصول تلاش و کوشش است. برای رسیدن به شناخت و آگاهی و عرفانی باید مراحل از سیر و سلوک را با تلاش پشت سر گذاشت و از مرتبه و درجه هایی گذشت و در مسیر زندگی عارفانه هم از علم و هم از عمل تجربه اندوخت. لذا با این دیدگاه اهل فن و عرفان را به دو بخش تقسیم می کنند: عرفان عملی و عرفان نظری(فروهر، ۱۳۸۷: ۳۵).

تعریف عرفان عملی: عرفان عملی: «جسورانه ترین کمال مطلوب و والاترین اشتیاق روحانی در حیات دینی است»(زرین کوب، ۱۳۶۹: ۳۳۳). عرفان عملی روابط و وظایف انسان را با خود و با اجتماع و با خدا بیان می کند. سالک باید مقامات و منازل را طی کند تا به قلّه رفیع انسانیت برسد. و باید بداند که وصول به این درجه به عقل و اندیشه نیست و کار دل و حاصل مجاهده و تهذیب نفس است یعنی سالک متحرک و پویاست و از هرچه بیاغازد باید به خدا انجامد: «أنا لله وأنا الیه راجعون» ما از خداییم و به او باز می گردیم. در عرفان عملی کوشش بی وقفه سالک برای باز گردانیدن کثرت به وحدت و گذشتن از وجود ممکن و فانی و رسیدن به وجود متعالی است(انصاری، ۱۳۸۲: ۱۵). تصوف، جنبه عملی عرفان است و